

GYÖRGY PÉTER

LOURMARIN, FARKASRÉT, PORT BOU, A LISTA (I.)

„A szegényeknek szűkösebbek az emlékeik, mint a gazdagoknak, kevesebb támpontjuk van a térben, mert ritkán mozdulnak ki lakhelyükről, s az időben is kevesebb támpontot nyújt egyhangú szürke életük. Igaz, ott van a szív emlékezete, azt mondják, az a legbiztosabb, csak hogy a szív elhasználódik a küszködésben, a munkában, gyorsabban felejt a vesződések súlya alatt. A szegényeknél csak a halál elmosódó útját jelzi. *Az elveszett idő nyomába csak a gazdagok eredhetnek.*”

ALBERT CAMUS: *Az első ember*, ford. Vargyas Zoltán¹

„A nyelv nem hagy kétséget afelől, hogy az emlékezés nem a múlt feltárásnak eszköze, hanem színháza.”

WALTER BENJAMIN: *Berlin Chronicle 1932.*²

1. Kettős száműzetés

■ 2018 októberében az észak-provence-i Lauris-ban, vacsora közben M. unokatestvére, Zs. megemlítette, hogy ha érdekel minket, amúgy Camus sírja a szomszédos Lourmarinben van. Másnap reggel indulás előtt még beszélünk a szegény falusi és kisvárosi temetők hírességek sírjait felkéréső alkalmi látogatókkal szembeni néma ellenállásáról, az egykor egymást ismerő felmenők sírjai zárt rendjének megbontása iránt undort érző helyiekről. S mint láttam, ez Lourmarinben is részben így volt.³

Autóval mentünk át, holott a távolság kevesebb, mint öt kilométer. A 12. században alapított Lourmarin ezer lakosát tekintve falunak, településrajzát, építészetét nézvést, keskeny utcáin járva egyértelműen kisvárosnak tűnt. A kicsiny és csak itt-ott gondozatlan temetőben Camus szürke sírkövén 1960 óta az időközben kiszáradt növények archeológiai leleteket idéző nyomai egyes pontokon majdnem olvashatatlanná tették az egyszerű tipográfiával vésett nevet és az évszámokat. Feleségét, az 1914-ben, Oranban született Francine Faure-t 1979-ben temették Camus mellé, sírkövén látható volt a haláluk időpontja közti, csaknem két évtizednyi különbség.

Camus mindössze két évvel a végzetes baleset előtt, az 1957-ben elnyert Nobel-díjból vette meg Aix-en-Provence északi részén, a Luberon hegység lábánál fekvő településen, a rue d'Église-ben a volt selyemgyár nem túl nagy épületét barátja, a költő René Char házának szomszédságában. (Az utcát utóbb Camus-ról nevezték el.) A táj az íróat Algériára, gyermek- és fiatalkorára emlékeztette. Ebben a tájban kezdte el írni 1959-ben önéletrajzként is olvasható, nagyszerű regényét, *Az első embert*. E végül befejezetlenül maradt utolsó regénye, hasonlóan *Az idegenhez*, *A pestis-*

hez, *A száműzetés és az országhoz*, Algériában játszódik. Camus jól ismer- te az arabokat és franciákat is sújtó szegénységet, amelyben gyermekora java része telt. Algériai és kolonializmust tagadó identitása újra és újra bonyolult, feloldhatatlan politikai problémák elé állította.⁴ Ugyanakkor mindennek döntő szerepe volt irodalmi munkásságában, a semlegesség, a kölcsönösség, a személyes tapasztalatok, az ideológiamentesség határozta meg pontos, transzparens és emelkedett leírásai kivételességét. Camus jól ismerte gyermek- és fiatalkora világát, tehát Algériát, Sartre-nak pedig volt egy világos doktrínája a kolonializmus rendszeréről, de nem sokat tudott arról, amit Camus már 1939 nyarán az *Alger républicain*ben közölt riportjaiban *La misère de la Kabylie* címmel megírt. Ugyanakkor az eltérő évtizedektől és helyzetük különbségeitől eltekintve nézeteiknek közös pontjaik is voltak. Camus a saját életéből ismerte, személyes tapasztalatá- ból tudta, hogy miért tűrhetetlen a kolonializmus, mégis, mindennek da- cára elképzelhetőnek vélte, hogy az algériai francia és arab közösség konfliktusok közepette, de összeczártságába beletörődve együtt élhet.⁵

Camus minimalista hiperrealizmusa és a politikán túli esszéi közti feszültség, az író életműve és a – *malgré tout* – együttélésre alkalmas és ké- pes algériai társadalom álma kudarcra volt ítélve. Mindez nem jelenti azt, hogy ugyanakkor ne lett volna valamelyest *kétirányú* az átjárás a kortárs arab és francia kultúra képviselői között. A kolonializmus felbonthatatlan ellentétpárjának irgalmatlan dualizmusa számára ez a politikán kívüliség csak nehezen volt elfogadható, akár a Frantz Fanont kanonizáló Sartre, akár a franciául író tunéziai olasz-zsidó, a rasszizmus és heterofóbia összefüggéseit megfogalmazó Albert Memmi felől nézvést.⁶ E visszatérően feloldhatatlannak bizonyult helyzet megkerülhetetlen dokumentuma Camus 1956. január 22-én az algériai Cercle du Progrès-ben tartott előadása, ahol felolvasta az előző év őszén az *Express*ben *Felhívás civil fegyverszü- netre* címmel megjelent szövegét. Az este majdnem botrányba fulladt, a francia ultrák, azaz radikális kolonialista nacionalisták jelszavai elég éle- sek voltak: „Mendès France au poteau”, „Camus au poteau”, Mendès France-ot az akasztófára, Camust az akasztófára. Ez volt Camus egyik utol- só nyilvános fellépése Algéria ügyében. Az előadás hosszan tartó hatása gyakorlatilag a jelenig húzódik.

A kolonializmus kultúráját értelemszerűen elutasító, egy Algír mellet- ti kis faluban született feminista írónő, Ásszija Dzsebár (*Assia Djebar*) 1995-ben megjelent esszékötetében⁷ felidézi Camus előadását. Kötete két mottója pontosan ennek a kettős kulturális kötöttségnek, az Algéria érde- kében együttműködő arab–francia koalíció ígéretének, bonyolult mintáza- tának felel meg. Dzsebár az arab szerző, Káteb Jászín (*Kateb Yacine*) *L'Oeuvre en fragments* című, 1986-ban, Párizsban megjelent kötetéből idé- zett, ugyancsak franciául írt mottója így hangzik: „Élj sietve és halj meg, szavad akkor olyan lesz, mint az ősök hangja.” A kötet másik mottója Camus előadásából való: „Ha hangot tudnék adni mindannyiunk magányá- nak és aggodalmának, ezen a hangon szólnék most Önökhöz.”⁸ Dzsebár igazán komolyan vette Camus-t. „Muszlim nacionalisták és francia liberá- lisok érintkeznek és barátkoznak. Visszatekintve úgy tűnhet, mintha ez a jelenet egy egészen másik világhoz tartozna. Ezzel együtt, ez a párbe- széd egy olyan Algéria ígéretét rejtette magában, mely függetlenségéért, akárcsak szomszédai, nem fizetett túl magas és túlságosan véres árat. A francia–algír kapcsolatokat nem kellett volna egy csapásra megsemmi- síteni: lehetséges lett volna olyan megoldás is, amelyet Mandela talált Dél- Afrikában.”⁹ Azaz: Camus világirodalmi jelentőségű novellái, regényei és

a Franciaországban inkább marginálisnak tartott, óvatosan kezelt politikai írásai ugyanannak az éremnek a két oldalát jelentik. Az 1958-ban megjelent *Algériai krónika* esszéi, előadásai, tanulmányai megrendítő őszinteséggel, elfogulatlanul keresik a kolonializmus által teremtett, majd kettévágott modern ország politikai és kulturális egységének lehetőségét, miközben száraz szemmel és kétségbeesve írják le annak lehetetlenségét.¹⁰ Azaz a Nobel-díj előtti évtizedek folyamatos politikai konfliktusokkal és vitathatatlan irodalmi sikerekkel teltek. A *Sziszüphosz mítosza*, majd *Az idegen* a németek megszállta Párizsban jelent meg 1942-ben, a Gallimard kiadásában, s mindkét kötet sikeres volt. 1944 februárjában, a *Révue Libre* második számában jelent meg a *Lettres à un ami allemand* első része. A második részt Louis Neuville álnéven publikálta, a *Les cahiers de la libération* 1944. februári számában, a harmadik 1945-ben jelent meg a *Libertés* hasábjain. Ugyanakkor Camus a *Combat* főszerkesztőjeként¹¹ is dolgozott 1944 és 1947 között, azaz az Algírból érkezett fiatalember mintegy bevette Párizst.¹² A negyedik, keletkezésekor kiadatlanul maradt levél vitathatatlanul a német megszállás szellemi következményeinek hűséges krónikája, ugyanakkor a nemzetiszocializmus antropológiájával szemben a francia ellenállás lényegét is rögzítette. „Lusta volt harcolni az ég ellen, megpihent abban a kimerítő kalandban, amelynek az a feladata, hogy megnyomorítsa a lelkeket és elpusztítsa a földet. Szóval az igazságtalanságot választotta, összeállt az istenekkel. Logikája tehát csak látszólagos. Én épp ellenkezőleg az igazságot választottam, hogy hű maradhassak a földhöz. Továbbra is hiszem, hogy nincs magasabb rendű értelme ennek a világnak. De tudom, hogy van benne valami, aminek van értelme, és ez az ember, mert ő az egyetlen, aki igényli, hogy legyen értelme. Legalább az ember igazsága megvan ebben a világban, és a mi feladatunk az, hogy elégtételt szolgáltatassunk neki a sorssal szemben.”¹³ A levél fenti mondataiban *Az első ember* felé vezető rejtekekutak, nehezen feltáruló ösvények egyikén járunk.

Szilveszterre megérkezett Camus felesége a két gyermekükkel, ők január 2-án vonattal mentek vissza Párizsba. Az író a kiadója, Gaston Gallimard unokaöccse, Michel Gallimard, valamint annak felesége és lánya társaságában másnap, 3-án, a korszak francia luxusautójával, egy Facel Vega 3-mal indult vissza a fővárosba. Január 4-én balesetet szenvedtek Villeblevin közelében, ahol Camus azonnal szörnyethalt. A temetésen, amelyre január 11-én került sor, a keskeny utcákat ellepte a tömeg. A koporsót vivő középkorú és idősebb férfiak között jelen voltak Camus barátai és a kortárs irodalom jeles képviselői. Ott volt René Char, Emmanuel Roblès, Jean Grenier; ott volt Gaston Gallimard, akinek unokaöccse szintén meghalt a balesetben; ott voltak Lourmarin lakói, a szomszédok, akik tudták, hogy kicsoda Camus, látták, amint ír valamit, ami – *Az első ember* – csak 1994-ben jelenhetett meg franciául, s egy évvel később itthon is, az Európa Kiadónál, a borítón egy Giacometti-szobor fényképével.

Amikor először olvastam Camus-nek ezt a könyvét, sejtelmem sem volt arról, hogy hol írta, amint arról sem, hogy hol van eltemetve, az pedig eszembe se jutott, hogy valaha megállhatok abban az utcában, ahol írt, nézhetem a Luberont, amelynek geológiai ideje szempontjából észrevehetően volt az a pár évtized Camus halála és az én mindössze számomra fontos rövid időm között, amit ott tölthettem.

Idehaza elővettem megint *Az első embert*, vajon látom-e nyomát annak, hogy ott írta, ott és akkor. A költő René Char ugyancsak aktívan részt

vett az ellenállásban, Camus az ő tanácsára került Lourmarinbe, s csak azért nem ült ő is a Facel Vega 3-ban, mert az autóban már nem volt elég hely. Jean Grenier filozófust Camus még Algírból ismerte; utóbb, 1944 és 1947 között a *Combat* műkritikusa volt. Camus neki ajánlotta *A lázadó embert*. Emmanuel Roblès Oranban született, dramaturg, prózaíró, költő volt, 1937-től Camus barátja, utóbb két könyvet írt róla, előbb a munkáságáról, majd az életéről. *Camus, frère de soleil*.

2018 októberében még hosszú napokig tehetetlenkedtem, mit is kezdjek a lourmarini temetővel. Egy percre sem tudtam megszabadulni a két Algériában született francia Lourmarinben lévő sírjától, attól a gondolatától, hogy egy általuk épphogy belakott község temetőjében van „a végső nyughelyük”. Mindez nem nyugtalanító volt, csak az egész mögött árnyak tűntek fel és el, újra és újra. Persze az a temető is eszembe jutott, amelyben a családunk soha nem látott tagjai nyugodtak. 1981-ben Nagysurányban még ott voltak az egykori zsidó temetőben a Schwitzerek, ismeretlen utónevekkel, vezetéknevük az apai nagyanyáméval volt azonos, vagy fordítva, Emma viselte élete végéig az ő nevüket. Amilyen egyszerűnek tűnt az a temető ott, olyan bonyolult lett az egész. Az rendjén való volt, hogy a múltékony hírnév – amely korunkban a halhatatlanság mítosza, majd irodalma helyére lépett – hiánya nyomot hagyott. A becsvágy és az érdemtelen dicsőség ismert mértékegyisége gyakran a síremlék nagysága, szobrászati programja, az egész épület (!) állapota. Camus sírkövén s mögötte az olajfaágakon ennek a rémületes udvari életnek és halálnak nem volt nyoma, de mintha az igazságnak lenne: a lourmarini temető valóban nem a becsvágy cirkusza. Amikor a hírességek temetőitől távol egy mégoly közömbös, számos ellentmondástól terhes, mindennapi közönség a saját halottaival él együtt, annak semmi köze a nárcizmus nagy műfajaihoz. 2009-ben Nicolas Sárközy nem pusztán szerette, hanem akarta volna, hogy Camus földi maradványait onnantól a Panthéonban őrizték, ám az író fia, Jean Camus ehhez nem járult hozzá, s a családtagok beleegyezése nélkül az elnök nem tehetett semmit. „Amíg lobog bennünk a tűz, szeretetreméltóak vagyunk, de amint elalszik, szeretetreméltóságunknak nyomavész, becsvágyunk veszi át a helyét.”¹⁴

Igaz, ami igaz, ott volt még *Az első ember* második fejezete, melyben egy utas (nem különösebben bonyolult belátni: a szerző alteregója) Saint-Brieucben leszáll a vonatról, és a temetőben megkérdi az őrt, tudja-e, merre van az első világháborúban elesettek parcellája. – Igen – mondja az őr. – Azt a Francia Emlékezet parcellájának hívják. Milyen nevet keres? – Henri Cormeryt – feleli az utas. – Cormery, Henri, halálos sebesülés a marne-i csatában, meghalt Saint-Brieucben 1914. október 11-én. Camus apja, Lucien Camus 1914. október 11-én halt meg. „Senki sem ismerte, csak az anyja, ő azonban elfelejtette. Ebben biztos volt. És ismeretlenül halt meg azon a földön, melyen csak áthaladt, ismeretlenül.”¹⁵ S ott van a könyv ajánlása: „Neked, aki sose olvashatod ezt a könyvet.” Az alfabetá, süketnéma anya *Az első ember* főszereplője, és nem tudok jobb példát az abszurd hűségre, mint annak ajánlani egy róla szóló könyvet, aki azt nem olvashatja. A saját anyánknak.

2009-ben *Az első ember* vagy már régen kiadták, 1994-ben jelent meg. A köztársaság elnöke vagy az a szerencsétlen, aki komolyan gondolta, hogy Camus-nek a Panthéonban van a helye, tudta mindazt, amit az író maga már nem. A könyv kézírata az autóban volt, amikor Villeblevin közelében egy fának csapódtak. De előbb még látta az apja sírját, s megírta az ott eltöltött délutánt. Nem tudjuk, hogy az apja tudott-e bármit arról,

ami várt rá, tudta-e, hogy a Saint-Malo és Brest között, egy öböl partján fekvő Saint-Brieucben fejezi be Algériában megkezdett életét, s még harmincadik életéve előtt eltűnik az absztrakt nemzeti emlékezet egyik pontosan kimért terében, egy uralkodó eszme egyik valóságos kertjében, majd hosszú évtizedekkel később a fia megáll a sírja előtt. Ahogyan bármelyikünk az övé előtt. S nekem aztán nem dolgom eldönteni, hogy melyik temető képviseli jobban a nemzet emlékezetét, de annyit talán érdemes megemlítenünk, hogy Camus 1947-ben, *Az őshonos kultúra a Mediterráneum új kultúrája* című esszéjében a földközi-tengeri nacionalizmus gondolatának elvetését, a mediterrán kultúra felsőbbrendűségét szóra sem érdemesnek tartó mondatok után azt írja: „Az ember csak a hazájával összhangban fejezheti ki önmagát, s a felsőbbrendűség – a kultúra területén – csak ebben az egységben mutatkozhat meg.”¹⁶

Egy geometrikus rácsot követő, láthatóvá tevő, a franciakert hagyományát használó katonai temetőben, Pannonhalmán nem egyszerűen halottak nyugszanak, hanem áldozatok, akik persze hősök, akiknek saját élete láthatatlan és lényegtelen lett, amit tettek, az a nemzettel (hitükkel) való azonosságuk szolgálatát jelenti, haláluk, a rendezett temetőket szolgáló holttestek mind a nemzeti (szerzetesi) lét bizonyítékai és biztosítékai.

„Öreg gyarmati temető, hatalmas feledés.” A *„hatalmas feledés” a szerző által bekarikázva.*

A temető, amelyben úgymond nyugszunk, véletlenek, esetlegességek eredménye, és persze egy néma és hosszú távú szerződés következménye, amelyet az élettörténetünk valamiként indokoltta tesz. *Könnyű azt mondanunk, hogy bárhol ugyanúgy nem vagyunk többé, de nem erről van szó.* Nyilvánvalóan nem volt reális esélye annak, hogy a Nobel-díjas nagy francia író, Camus, a temetésére *viSSzakerüljön* a másik saját országába, de ma sem hiszem, hogy ez egyszerűen csak egy nyomorult gondolatkísérlet lenne.

Lourmarin, ha nem is a szó földrajzi értelmében, a sors tekintetében mégis közelebb van Algériához, mint Párizshoz. A temetői otthontalanság, a névtelenségben való nyugodt eltűnés nincs távol mindattól, amit Camus megélt és megírt. Amikor az anyám a nagyanyám mellé került, a régi márványtábla feleslegessé vált, így azt a temetői munkás némi zavarral nyújtotta át: úgy vélte, ha a munkájukat én fizettem ki, akkor engem illet. Hosszú éveken át az autó csomagtartójában maradt, most a balatoni ház könyvespolcán őrizzük, éveken át nem jut az eszembe, s akkor is átnézek rajta, ha épp meglátom véletlenül.

Az anyánk, nagyanyánk „sírjához” „kimenni” vagy „meglátogatni” azt: nem magától értetődő cselekvés. Én még soha életemben nem imádkoztam, és ma sem tudom, mit csinállok az urnáikat tartalmazó fallal szemben. Semmiféle válaszom nincs, mindössze annyi, hogy az üdvtörténet és a mindennapi élet közti távolság jól érzékelhető. *A teológia nem terápia.* Akik nem egy idegen város vagy egy híres temető hírneves halottainak építészeti emlékeit keresik fel, hanem a saját városukban, otthonos világukban a sajátjaikhoz „mennek ki”, azoknak a többiek már halottnak sem tűnnek. A temető az építészet, a kertművészet bonyolult és néma játéktérnek látszik, amelyben mi is saját dolgunkat intézzük, s a többiekkel nem kell foglalkoznunk. A Farkasrétet mint kertvárost ismerjük, inkább jó időben, napsütésben, alkonyati fényben, elnyúló árnyékok között.

A temetővel tehát így áll a dolog. De mégsem egészen így.

■ Az anyám halála után semmi nem működött többé. Nem arról volt szó, hogy nem úgy működött, mint addig, hanem akárhogy működött, az végül mind elfogadhatatlan volt. Így aztán reggeltől estig, akármit tettem, elfogadhatatlan voltam a magam számára. Az *unheimliche Angst*, a kísérteties és a szorongás csodás vegyületét, ezt a varázsitalt kapja meg mindenki, aki azon gondolkodik, hogy mit jelent az a magától értetődőség, amellyel – jó esetben – túléljük az édesanyánkat, mert az ellenkezőjére, hogy ő éli túl a gyermekét, ugyancsak bőven van példa, de abban nincs semmiféle magától értetődőség.

Hogy miért nem engedem el? Egy értem (kevésbé) aggódó pszichoanalitikus, tekintélyes, éppoly magabiztos, mint idős terapeuta kérdezte ezt, amint a könyvespolca előtt vállamra tette a kezét, ezt a hivatásszerűen súlyos, nehéz kezét, óvón és tapintattal, mint amikor egy nagybeteghez szólnak valódi aggodalommal. Holott nem feküdtem a díványán, nem ültem a foteljében, nem hívtam fel kétségbeesetten, mindössze ő akart elkérni két könyvet, amit el is vittem neki. És aztán mégiscsak rákezdte, mondván, látszik rajtam, hogy nyomaszt az édesanyám halála. Hát, igen, gondoltam, mégiscsak egy rettenetes alak vagy. Engedd el, mondta egymásután kétszer is, de az ismétlés aztán végképp nem segített semmin. Még a gyászmunkáról is mondott pár szót, aminek a rendelt ideje letelt, így hát, mint mondta, vissza kell térnem a jelenbe, az élők közé. Mit mondhattam volna? Hogy évtizedek óta, arccal a jövő felé, a múlton dolgozom? Hiszen – amúgy – ezer és ezer ember jár-kel fel és alá naponta az idő mentén, az *eltűnt idő nyomában*. Hajdanvolt birodalmak romjain töltik a napjaikat, holtnak hívott nyelveken olvasnak a mindenkori élők. A múlt egyrészt idegen ország, másrészt egyszerűen munkahely, de mindannak, amit az ember ott tesz vagy nem tesz, semmi köze ahhoz, hogy tudja-e, mit jelent gyászolni, kit meddig és miért.

Kit vagy mit is engedjek el pontosan? Magamat? Hiszen ő már nincs itt, elég régen nem foghatom a kezét. És *soha többé* nem foghatom, mert *örökre halott*. „E földön többé sose látlak.” Akkor pontosan mit is csináljak tehát? Engedjem, azaz felejtsem el. De akkor miért nem ezt mondja. Szőrös ujjú, vastag erekkel borított, jól ápolt kézfej, igazi férfikéz volt a vállamon, türelmes, mély hangja visszhangzott köztünk. A csábítás trükkje ez volt: felejtsd el. Ezt legalább értem. De nem látom sem be, miért kellene elégedett és civilizált mosollyal regisztrálnom, amikor ezt teszem. Engedd el. Lehetetlen követelés. Mintha odáig is, ha eszembe jutott volna, ugyan miként akadályozhattam volna egy halottat bármiben. Mintha a halála óta a „gyászmunkával” megzavartam, feltartottam volna az anyámat, s akár-mint is, zaklatásnak tűnik, hogy marasztaltam egy halottat a gyásszal. Miféle számárság is ez. Nem hagytam volna R. G.-t 1997-ben haladnia útján a Hádész felé? 1999-ben H. J.-t innia a Léthe vizéből? Vagy még 1988-ban Sz. J.-t átkelnie a Styxön? 2012-ben X. J. miatt kezdtem volna ki Khárónnal? Hiszen ez mind sima közhely, semmi más, melyek nagyszerű költemények nyersanyagai lehetnek, és jeles képek ikonográfiai alapjai számos múzeumban. De amúgy nincs se Hádész, se Léthe, se Styx, se Khárón, semmiféle halott nem iszik és nem kel át, nincs ott folyam, csak a nyelv van, mondatok a vigasz reményében vagy a szabadulás vágyában. Se vigaszt nem akartam, se szabadulást.

A fájdalom, azaz a bánat, az van, és amikor az elmúlt, ott álltam üresen, tehetetlenül és némán: amikor a felejtés erősebb volt, mint az emlé-

kezés, napok teltek el, hogy nem volt az eszemben, s romlott szívem nagyobb sem dobbant, amikor arra gondoltam, mi lett az anyámmal, akkor lett vége a gyásznak. Mindennap hiányzott, hol a fényképét néztem, amit a halála után csináltunk, hol csak álltam a lakásában, a két szoba között, és hagytam, hogy semmi se legyen rendben, míg aztán egyszer az autóban – át a Kárpátokon, tessék, még ez is – vezetés közben hirtelen megijedtem, hogy már nem kell nekem az anyám, vagyis egyszerűen nem hiányzik többé, azaz akaratomon kívül, de ténylegesen elengedtem, vége a dalnak, nincs kecmec, nincs többé a bánat okozta kiváltság és a szomorúság általi megváltás, a mami halott, és én éppúgy és épp azt teszem, mint mindenki más, és az összes többi csak időhúzás, felesleges macera, nagyképűség és oktalanság volt. És még azt sem mondhattam, hogy sok év telt el. Az eltűnt hiány nyomába eredni – az már nem a bánat, a kényszeres gyásznapló(írás) ideje, hanem az akaratlan emlékezésért való könyörgés önmagunkhoz és a kikényszerített emlékekbe való menekülésé. Úgy mond, gyásznaplót írni, azaz Barthes-ot olvasni, az írott szöveg pontosságának való hódolat, miközben: bármi jó, ami a mulandóság és személyesség közti szerződést rögzíti.

Ma sem tudom, hogy mi a gyászmunka, túl azon, hogy minél kevesebb fájdalommal vessünk véget a pótolhatatlannak tűnő hiánynak, azt pedig még kevésbé értem, hogy mit jelent szabályszerűen gyászolni. Persze olvastam arról, hogy miként zajlik annak rituális gyakorlata: mit kell tennie a gyászolónak, ha azt akarja, hogy a többiek is tudják, hogy mi történt vele. De ezt akartam a legkevésbé. És persze értettem én, hogy magamat félttem, részben az anyátlanságtól, amely azért más magány volt, mint bármi, amit addig ismertem, másrészt, hogy még nehezebb legyen, csak arra is gondoltam, hogy majd engem is olyan könnyen engednek el, mint azt az a kéz a vállamon javasolta nekem. És amúgy a pszichiáternek saját praxisát illetően igaza volt. Nincs az a gyász, szorgalmas temetőlátogatás vagy napi ima, bármely jól bevált rutin, amely megóvná attól, amit Camus félreérthetetlenül írt le ismeretlen apja sírja előtt, halott és írástudatlan anyja emlékének ajánlva a könyvét. Az őszinteség személyessége félreérthetetlenül másképp és máshol hat, mint a radikális filozófiai bátorság.

Mint egy Németh József- vagy Vámosi János-slágerben, minden út a temetőbe vezetett, kellemes menekülés vissza a Farkasrétre, ahol bárhogyan lehetett viselkedni, nevettem magamban, sírhattam hangosan, végül addig maradhattam a márványtábla mellett, amelyen ma is olvashatók a neveik, amíg be nem sötétedett. (My mummy's dead / I can't get through my head / – a következő sort mindig kihagytam. Nem véletlenül. Though it's been so many years – my mummy's dead, I can't explain / so much pain / I could never show it / my mummy's dead.)

„Hiszen borzasztó hely volna a sír, ha azt kellene képzelnünk, hogy a halott úgy vettetik bele, mint egy tömlőcbe” – írta egy levelében Franz Rosenzweig az anyjának.¹⁷ Ennek a mondatnak, illetve a körülötte szerveződő szövegnek az elfogadása vagy radikális elutasítása szabja meg a temető jelentését, értelmét – tehát annak megfelelően van okunk magunktól, magunk és a halottaink miatt kimenni oda, vagy tényleg nincs ott semmi dolgunk:

„Még valamit. Haboztam ugyan, de elmondom inkább. Értem én az ereklyekultuszt: megőrizni mindazt, ami valóságosan kötődött a halotthoz, amíg élt, hogy ennek révén újra meg újra emlékezhessünk. Hogy emlékezhessünk az elmúlt valóságos életre, mely most tehát elmúlt ugyan, mégis megmarad valóságosnak. A te temetői élményed azonban ellenke-

zésre késztet. Az csak spiritizmus, pusztá babona, semmi egyéb. És ha tényleg pirosba, kékbe, zöldbe fordulna, vagy mit tudom én, még mit csinálna az ágyás minden virága – apához ugyan mi köze lenne ennek a hókuszpókuszak? Nagyon is van viszont a legapróbb cetlinek a keze írásával, a szivaradoznak, amelyet legutolsó távoztomkor kaptam tőle, amelyet selyempapírral is jól kitömökötött, hogy a szivarok épek maradjanak, vagy még inkább minden olyan döntésemnek, amit órá gondolván, vagy akár tudatosan vele dacolván hozok, minden szónak vagy tettnek, amely mögött (ahogy most írod) magam mögött érzem őt – az ilyesmiiben él és fog élni ő mibennünk, amíg csak élünk, és igényeljük ezt az elevevégségfélélet mi is, mert amíg élünk, a mi magunk elevevégségféléje is ez. Hiszen borzasztó hely volna a sír, ha azt kellene képzelnünk, hogy a halott úgy vetetik belé, mint egy tömlőcbe. Nem, a sír éppenséggel olyan hely, amelynek azt kell világosan szemléltetnie, hogy itt bizony a halott, aki az én számomra még mindig él (pláne, ha önmagában is halhatatlannak hiszi őt az ember), nem és nem lehet. Mert akkor ő halott volna persze, mi az, hogy. Nem ismered a zsidó mesét. Ha elkorhadnak a koporsók, a halottak föld alatti útra kelnek, és meg sem állnak a Szentföldig, hogy ott várják meg a feltámadást. Olyannyira nem tömlőc tehát a sír, hogy a halott fogja magát, és elhagyja, mégpedig nemcsak ebben a mesében, hanem a természetes valóságban is: a természet nem mumifikál. Mi akkor miért tennénk ilyesmit? És miért is ne ahhoz ragaszkodnánk inkább, ami múlttá vált ugyan, de valóságos marad? Ugye? Szerető fiad, Franz.”¹⁸

Amikor például Auschwitzot egy kíméletlennek és igazságosnak szánt metaforával a legnagyobb magyar temetőnek tartjuk, akkor Birkenau gázkamráinak romjait sarándokokként keressük fel, ami azért mégiscsak kérdéses. Sem nevek, sem maradványok, csak a hely maga, ez épp elég brutális ahhoz, hogy bármely értelmezést befogadjon, vagy egyszerűen tudomást se vegyen arról sem Auschwitz, sem Oświęcim.

Létezhet-e s miként létezhet temető, amely mégsem katakombá, amelyben a föld alatt nincs semmi? Mindabból, amit Rosenzweig leírt az anyjának, már semmi sem lehet igaz. Csak a tehetetlenül, némán sodródó, mindig átalakuló, a kortárs időnek sem ellenálló hely az egész. Abból, amit „sírkertnek” hívtunk, folyamatosan urbanisztikai elvárások és hasonló álrationális, az imitatív ateizmus nyomán haladó kerti ünnepélyek, mint például a „szőrőparcella” színhelye lett, semmi más.

A kortárs temető akár éppolyan ismerős lehet, mint amilyen végzetes, ugyanolyan giccses, mint amilyen képtelenség úgy, ahogy van, és közben mindennel együtt mégis teljesen igaz és valami elviselhetetlen mód elhagyhatatlan.

■ JEGYZETEK

1. Európa, Bp., 1995. 84. kiemelés tőlem („Le temps perdu ne se retrouve que chez les riches.”) Vargyas Zoltán fordítása félreérthetetlenül Proustra utal, miközben kikerüli az összes magyar fordításban azonos, megváltoztathatatlaná vált címet, a számunkra megszokott, magától értetődő „eltűnt idő”-t.

2. Walter Benjamin: *Selected Writings*. Volume 2, Part 2. 1931–1934. Ed. Michael W. Jennings, The Belknap Press of Harvard University, Cambridge, 1999. 611.

3. Talán nem felesleges itt megemlíteni a pannonthalmi köztemetőt, amelynek déli felében azoknak a szerzeteseknek és szerzetesnővéreknek a sírjai sorakoznak katonás egyformaságban, akik a szerzetesrendek feloszlását követően, 1950 után a főmonostorban létrejött szociális otthonban töltötték öregkorukat: bencés, cisztercita, jezsuita, piarista, premontrei, szalézi és más szerzetesek mellett apácák nyertek itt elhelyezést. A falusi temetőben mintegy ötszázan nyugszanak. A katonatemetőkre emlékeztető rend valójában nem más, mint a kommunizmus radikális ateizmusának ellenálló hívők emlékműve, másképp: a szolgálatban leélt életek különös közösségének kertje. Vö. Szabó Csaba: *A Pannonthalmi Szociális Otthon és lakói*. In: *Bencések Magyarországon a pártállami diktatúra idején*. I.

- Szerk. Dénesi Tamás – Boros Zoltán. Pannonhalmi Főapátsági Levéltár, Pannonhalma, 2017. 247–267; Szenté Ákos: *Szerzetessírok a pannonhalmi temetőben*. Új Ember 59. 2003. február 2. 44.
4. David Drake: *Camus, Sartre and the Algerian War*. Sartre Studies International vol. 5. no. 1. 1999. 16–32.
5. Jó példa erre *A száműzetés és az ország*, e franciául 1962-ben megjelent novelláskötet *A vendég* című írása, amely egy mélyszegénységben dolgozó francia tanító és arab „vendége” helyzetét írja le. Az arabot egy idős csendőr viszi a tanító, Daru szerény, isten háta mögötti házába, mondván, az a parancs, hogy vigye át a közeli csendőrrésre. S ő ezt persze nem teszi, ehelyett útjára bocsátja a vendég/rabot, hogy az maga menjen el oda, ahol majd elítélik. „...a keleti síkságról már forró levegő emelkedett a magasba. És ebben a könnyű párában Daru elszoruló szívvel fedezte fel az arabot, amint a börtönbe vivő úton bandukolt. Valamivel később, a tanító a tanterem ablakából nézte, nem-látó szemmel, az üde fényt, amely az ég magasából rátűzött a végtelen fennsíkra. Háta mögött a falitáblán, francia folyók kanyarulatai között ott éktelenkedett az ügyetlen kézzel felmázolt krétafelirat: »Kiadtat a testvérünket. Ezért megfizetsz.« Daru nézte az eget, a fennsíkot, ott túl a tengerig nyúló, láthatatlan földeket. Egyedül volt ezen a tágas földön, amelyet egykor annyira szeretett.” Ford. Antal László. Európa, Bp., 1969. 92.
6. Albert Memmi: *Racism*. Minnesota UP, Minneapolis, 2000.
7. Assia Djebar: *Le blanc de l'Algérie*. Albin Michel, Paris, 1995; *Algerian White*. Seven Stories Press, New York–Oakland, 2003.
8. Albert Camus: *Felhívás civil fegyverszünetre*. In: *Uő: Előadások és beszédek. 1937–1958*. Ford. Kamocsay Ildikó. Jelenkor, Bp., 2019. 289.
9. Assia Djebar: i. m. 109.
10. Albert Camus: *Chroniques algériennes, 1939–1958*. Gallimard, Paris, 2002; *Algerian Chronicles*: The Belknap Press of Harvard UP, Cambridge, 2013.
11. Vö. *Camus at Combat, Writing 1944–1947*. Ed. Jacqueline Lévi-Valensi. Princeton UP, Princeton, 2006.
12. Camus 1943 nyarán, a *Legyek* bemutatóján ismerkedett meg Sartre-ral, aki a megjelenés után rövid idővel megírta *Az idegen magyarázata* című tanulmányát. Barátságuk kitartott 1952-ig, amikor a fiatal Francis Jeansonnak *A lázadó emberről* a *Temps Modernes*-ben megjelent kritikája után Camus egy tizenhét oldalas levélben a folyóirat igazgatójához, azaz Sartre-hoz fordult, aki válaszában egyszerűen „beismerte”, hogy ezzel a levéllel a barátságuknak vége. Soha többé nem beszéltek egymással, s ez nyilván félreérthetetlenül tette, hogy a kommunisták és Camus között nincs többé kapcsolat, amit az 1956-os magyar forradalom melletti kiállása ugyancsak nyilvánvalóvá tett. Ennyi év távlatából, az elmúlt évtizedekben írott tanulmányokból világosan kiolvasható, hogy az emberi gyengeségek és az ideológiái álláspontok, mint mindig, áthatották egymást. Mindez azért is figyelemre méltó, mert ha 1952-ben a *Temps Modernes* kritikusa az osztálytudatot hiányolta *A lázadó ember*ből, akkor ennek az egész esztétikai-ideológiai programnak a megsemmisítéséért olvashattuk *Az első embert* – magyarul. jövátételten módon, csak 1995-ben. Ez a könyv nem az osztályról, hanem a szegénységről szól: nem más, mint a szegénység fenomenológiája.
13. *Negyedik levél*. In: *Sziszüphosz mítosza*. Magvető, Bp., 1990. 359.
14. Blaise Pascal: *Értekezés a szerelem szenvedélyéről*. In: *Uő: Írások a szerelem szenvedélyéről, a geometriai gondolkodásról és a kegyelemről. Válogatott írások*. Ford. Tímár Andrea. Osiris, Bp., 1999. 210.
15. *Az első ember*. id. kiad. 34.
16. *Üzenet a száműzött magyar íróknak*. In: *Előadások és beszédek. 1937–1958*. id. kiad. 11.
17. Ma is köszönettel tartozom Tatár Györgynek, aki a hetvenes évek vége felé megismertetett Rosenzweig munkásságával s többek között az említett levéllel is.
18. Barna Imre fordítása. Franz Rosenzweig: *Der Mensch und sein Werk. Gesammelte Schriften, I Briefe und Tagebücher*. 1. 1900–1918. 4.6.1918. Springer, Berlin, 1979. 562–573. Rosenzweig a Gemara vonatkozó részére utal: „És vajon Rabbi Elazar szerint az igaz emberek, akik nem Izrael Földjében nyugszanak szintén életre kelnek a holtak föltámadásakor? Rabbi Ile'a azt mondja: Föltámadnak, mégpedig görgetés által, vagyis addig görgetődnek, amíg el nem érik Izrael Földjét, ahol életre kelnek. Rabbi Abba Salla Rava egészen másképp gondolkodik erről: A görgetés megpróbáltatás, ez azt jelentené, hogy igaz emberek szenvednek. Abaye azt mondja: Alagutakat ásnak nekik a földbe, ezen keresztül érik el Izrael Földjét.” Babiloni Talmud, Ketubot Traktátus, 111. lap. <https://www.sefaria.org/Ketubot.111a.21?lang=bi&with=all&lang2=en> Köszönettel tartozom Vári Györgynek, aki nélkül soha rá nem találók e Rosenzweig által minden bizonnyal jól ismert elbeszélésre. A Messiás eljövetelkor, a föld alatt Jeruzsálemben tartó mindegyik, vagy arra érdemes zsidók történetének jelentős a vallási közösségen túlmutató kortárs politikai kontextusa is. A cionizmus és az ortodoxia Izrael államhoz való bonyolult viszonyának ismertetése messze meghaladja ennek a szövegnek a kereteit. Ugyanakkor a jelen szövegben döntő szerepet játszó Walter Benjamminal összefüggésben alább többször visszatérek Gershom Scholemre, akinek életét és munkásságát nem csekély mértékben befolyásolta a cionizmushoz, azaz a modern Izraelhez való bonyolult viszonya. Vö. Noam Zadoff: *Gershom Scholem from Berlin to Jerusalem and Back. An Intellectual Biography*. Brandeis UP, Waltham, 2018.